

Özet

İnsan hayatı için en büyük gereklerden olan su varlığı, tarihte hep belirleyici olmuştur. Türk coğrafyasını da *Baykal, Balkaş, Aral, Hazar* ve *Karadeniz* gibi büyük su havzaları ve onlarla bağlantılı *Orhun, Yenisey, Selenga, İli, Amuderya, Siriderya, İtil (Volga), Yayık (Ural) Ten (Don), Özü (Dinyeper), Turla (Dinyester), Tuna, Sakarya, Kızılırmak, Yeşilirmak* gibi nehirlerin çevresindeki merkezi yerleşimine göre ele almak mümkündür. Bu bağlamda yöneldiğimiz Karadeniz'in bütün dillerdeki ortak adlandırılışı ilk adımda dikkat çekicidir. Kökeni üzerinde bir tartışma görülen Karadeniz adlandırmasının Türkçeden yapıldığı ve sonra diğer dillere de çevrildiği sonucuna varmak mümkündür. Karadeniz çevresindeki yaygın Türk egemenliği, XVI. yüzyıldan beri giderek sadece güney sahiline sınırlanmıştır. Bu egemenlik, Türkçenin kuzeyde Kıpçak, güneyde ise Oğuz lehçelerinin yayılımını vermiştir. Tarihte hep değişen siyasi sınırlarla kesilmeden kalan lehçeler arası etkilişimli yapı, ülkemizin Karadeniz ağızlarına Kıpçak etkisini bırakmıştır. Bölge ağızlarının ses ve şekil yapısında görülen düzenli sapmaları, Ermenice veya Rumca gibi yabancı dillerin etkisi ile değil, dil içi bir farklılık olan Kıpçak Türkçesi ile açıklamak bilimsel açıdan doğru bir tutum olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Karadeniz adı, Karadeniz ağızları, Kıpçakça, Lehçeler arası ilişki.

*

Su kaynakları, büyük su havzaları insanlık tarihi boyunca çok büyük önem taşımıştır ve bu olgu bugün de böyledir. Belli bir tarihe, daima değişen siyasi sınırlara göre yaklaşmak yerine, bilinen insan topluluklarından çok daha eski çağlardan beri orada var olan sulara ve karalara, kısacası coğrafyaya göre yönelmek, zaten birbirine çok yakın yaşayışları bulunan kavimlere ve dillerine alışmış olan ve bu düzeyde belirlemeler yapan dilbilimcilere yeni ufuklar açabilir. Bu tür yaklaşımın uzman bilgini Lev Gumilëv'in kavimlerin oluşumu (*etnogenezi*) ve hareketleri üzerinde coğrafyanın etkilerini incelediği eserleri büyük önem taşır (bk. Gumilëv 2004).

Böylesi bir bakış açısıyla Türk Dünyasını da doğudan batıya doğru başlıca şu beş büyük su havzası çevresinde birleştirip değerlendirmek mümkün olabilir: *Baykal, Balkaş, Aral, Hazar* ve *Karadeniz*. Türklerin tarihi, Sibirya'dan Doğu Avrupa'ya kadar bu beş su birikimini kendi coğrafyalarının ortasına alarak şekillenmiş gibidir. Bu havzalarla bağlantılı olan *Orhun, Yenisey, Selenga, İli, Amuderya, Siriderya, İtil (Volga), Yayık (Ural) Ten (Don), Özü (Dinyeper), Turla (Dinyester), Tuna, Sakarya, Kızılırmak, Yeşilirmak* gibi nehirlerin sadece adını anmakla bile, Türk uygarlığının etrafında biçimlendiği suların kültür dağarcığını göz önüne getirmek mümkündür. Biz bu geniş harita içindeki en büyük su havzasına bakıp sözü sadece "Karadeniz Çevresi" diye sınırlamak ve ülkemizin de bu bölgesine Türk dili bağlamında değinmek istiyoruz.

Antik Çağ kaynaklarının başında gelen on yedi ciltlik *Geographika* adlı eseriyle ünlü olan Strabon (doğ. M.Ö. 64, Amasya) Karadeniz'i *Eukseinos* adıyla anmaktadır (Strabon 2000: 1, 15, 20, 267, 270). Eski Yunancada "konuksever" anlamına gelen bu *eukseinos* adlandırmasının tabu anlayışı ile ilgisi olmalıdır; çünkü daha önce kullanılan *Akseinos* "konuksever olmayan" adı hakkında kayıtlar vardır (bk. Schmitt 1996: 219; Decei 1988: 338). Şemseddin Sami de, Kâmûsü'l-A'lâm'da *Aksenos* "garîb, nâ-nevâz" diye belirttiği bu eski adın *hüsn-i ta'bîr* (iyiye yorma) yoluyla *Evksenos* "mihman-nevaz" biçimine döndüğünü belirtiyor (Sami 1896: 3630). Kötüyü andıkça daha da kötüleşme olacağına inancın egemen olduğu eski çağlardaki ad değiştiriminin bir örneği burada da görülmektedir. Genel Dilbiliminde *euphemism, melioration* gibi terimlerle adlandırılan anlam

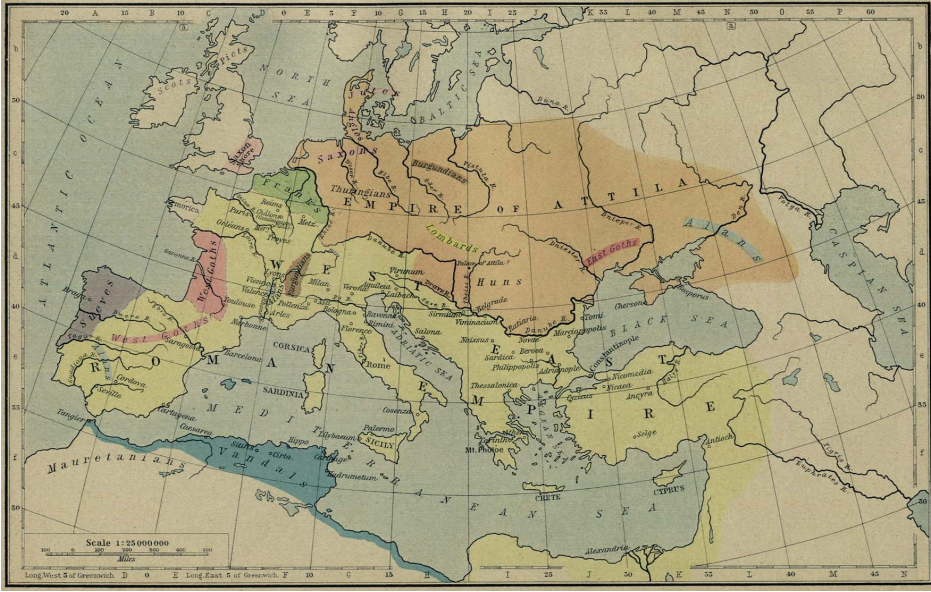
iyileşmesi, bu durumda Eski Yunanca *akseinos* “konuk sevmeyen” > *eukseinos* “konuksever” gelişmesine yol açmış olmalıdır.

Karadeniz’in suyunun rengine göre *kara* diye nitelendiği yolunda yanlış bir inanç da vardır. Buna Şemseddin Sami Bey de değinmektedir: “... yoksa suyu az tuzlu olduğundan her denizinkinden açık renktedir” (Sami 1896: 3630). Ayrıca, malzemenin rengiyle ilgisi kurulamayacak başka bir adlandırmayı biz rüzgâr türlerinde de görüyoruz: Kuzey-batı yönünden esen soğuk bir rüzgâr olan *karayel* de yine *kara* nitelemesini taşımaktadır. Dolayısıyla adlandırmada Karadeniz suyunun kara, Akdeniz’in renginin ak veya Kızıldeniz’in de renginin kıvıll olması söz konusu değildir (krş. Kasper: 2009: 57).

Bunun yanı sıra Eski Yunan kaynaklarındaki daha eski adlandırma olan *akseinos* biçiminin İslamiyet öncesi Ahameniş egemenliği zamanındaki Eski İnan kayıtlarında kuzey yönü için kullanılan *axşaina* “kara” adından geldiği öne sürülmüştür (Schmitt 1996: 222; Kasper 2009: 57-58). Karadeniz’in kuzey sahilinde yerleşik İskitlerde bu renge dayalı yön adlandırmasının esas olamayacağını özellikle vurgulayan Rüdiger Schmitt, diğer yandan da bunun şüpheli haldeki tek kanıtının Avesta’nın *Bundahişn* başlıklı bölümünde geçtiğini ve bunun da nakledilmiş bir metnin tashihine dayandığını belirtir (Schmitt 1996: 221-222). Yazar, buna göre İslamiyet öncesi İnan dinî edebiyatında bir kez geçen bu kayıttan yola çıkarak Eski Yunancaya yanlış etimoloji algısı (*a-kseinos* < *kseinos* “konuk”) ile geçen *axşaina* “kara” > *akseinos* “konuk sevmeyen” biçiminden söz etmektedir.

Bu konuda 1927 yılında *Enzyklopedie des Islam*’da “Kara Deniz” maddesini yazıp Türkçe *kara deniz* tamlamasının adlandırmada esas olduğunu söyleyen J. H. Mordtmann ile hem A. Decei hem R. Schmitt tartışmaktadır. Böylece bu konudaki yabancı literatürde “büyük, güçlü, korkunç” anlamlarındaki Türkçe *kara* kökenini öne süren tek isim gibi kalan J. H. Mordtmann da hemen hemen her araştırmacı tarafından eleştirilmiştir (bk. Planhol 1978: 575).

Karadeniz adı bugün diğer dillerde de Türkçedeki ile aynı anlamdadır: Rus. *Çernoya More*, Rumen. *Morea Negra*, Yun. *Mavro Thalassa*, Bulg. *Çernoya More*, İng. *Black Sea*, Fr. *Mer Noire*, Alm. *Schwarzmeer*, İtal. *More Nero*, Ar. *Al-Bahru’l-Asvad*, Far. *Daryā-i Siyāh*. Türkçedeki ile diğer dillerdeki adlandırmanın aynı olduğu bu durumda, komşu bir dilden Türkçeye “kara deniz” anlamının aktarıldığı öne sürülebilirdi. Nitekim *Karadeniz* adı konusundaki en ayrıntılı yazıyı kaleme alan R. Schmitt, renklerin yönleri göstermek için sembolik anlamlarla Uzak Doğu kültürlerinde kullanıldığını belirtir ve Doğu ile temas halindeki İnanlı kavimler aracılığıyla Orta Doğu’da da bu geleneğin hayatta kaldığını kaydeder. Bu yazara göre Türkler, Orta Doğu’ya geldikten sonra İslam öncesi İnan’da var olan kuzey anlamındaki “kara” adlandırmasını ödünç alıp tanıtırılar (Schmitt 1996: 221-222). Türkçenin ancak taşıyıcı bir rolünün olabileceğine dayanan bu yorumun sahibi, Türk kozmolojisinde renklerin yönleri adlandırmak için eski Türk yurdunda da kullanıldığını dikkatten uzak tutmaktadır. Oysa XX. yüzyılın en önde gelen Türkologlarından Anne Marie von Gabain’in ilk kez 1962’de yayımlanan makalesinde belirlediği Eski Türkçedeki renklerin sembolik anlamları, Schmitt’i Karadeniz’in “kara” olarak nitelenmesinde, Türklerin gelişinden önce mutlaka bir Aryan kökeni bulma ısrarından kurtarabilirdi. Karadeniz havzasında Selçuklu öncesindeki Türkçe yaygınlığını hiç konu etmeyen ve bilimsel bakımdan zaten eleştirilmesi gereken bu bakış açısı; bırakınız İskit veya Kimmer gibi kendi dil varlıklarıyla izlenemeyen bozkır kavimlerini, Hun, Bulgar, Avar, Peçenek, Kuman-Kıpçak gibi Karadeniz’in kuzeyinde çeşitli dil izleri ve kendi anıtları bulunan Türk kavimlerini bile hesaba katmamaktadır. Oysa Orta Doğu ve Avrasya’da Selçuklu egemenliği öncesi bu kuzeyli Türk varlığı, yer ve su adlarına güçlü bir Türkçe damgası vurmuştur (*İtil, Yayık, Ten, Özü, Turla, Hazar, Kırım, Kazan, Kumania, Balkan, Bulgaria, Basarabia* vb.).

(MS. 450, Attila İmparatorluğu. Kaynak: www.emersonkent.com)

Milat'tan sonra ikinci bin başlarında İran, Orta Doğu ve Anadolu coğrafyasının en dinamik askerî ve siyasî gücü olan ve söz konusu Karadeniz havzasına da egemen olan Batı Türklerinin, bölgede daha önce yaygın Eski Yunanca *eukseinos* “konuksever” adlandırmasının yerine *kara deniz* adlandırmasını yaptığını söylemek zor değildir. Bu, Türklerin Orta Asya'daki dil kayıtlarında da A. Gabain tarafından açıkça gösterilen renklerin sembolik anlamlarla kullanımının tam bir yansımasıdır: “Bilindiği gibi Çinliler en azından Han zamanından beri (İÖ. 206-İS. 221) genel evreni de yer yüzü dünyası gibi dört bölüme ayırmışlardır. (...) Bu dört bölümün her birine bir renk, bir hayvan, bir unsur vb. de tesbit edilmişti. Çinlilerin sıralamasına göre doğu, batı, güney ve kuzeyin karşılıkları, mavi-yeşil, ak, kızıl ve karadır” (Gabain 1968: 107). A. Gabain “Çin-Altay sistemi” diye andığı bu kozmolojinin yansımalarını tek tek belgelemektedir. Buna göre Kaşgar'ın kuzeyindeki Balasagun'da hüküm süren *Karahanlılar*; Siriderya'nın kuzeyindeki *Karakum* adlandırmaları hep “kuzey” kavramına dayanıyordu. (Gabain 1968: 108-109). Nitekim Eski Türkçenin önde gelen uzmanı Anne Marie von Gabain, adı geçen çalışmasında Karadeniz hakkındaki literatüre şu katkıyı da yapmaktadır: “Anadolu'nun bilinçli bir şekilde merkez olarak kabul edilmesi güneyde Kızıldeniz ve kuzeyde Karadeniz adlandırmalarına yol açıyor. Yalnız Türkler, Bulgarlar ve Yeni Yunanlılar batıdaki denize “Akdeniz” adını vermektedir.” (Gabain 1968: 110). Çok yaygın örnekleri bulunan bu belgelere göre, R. Schmitt'in öne sürdüğü gibi Türklerin yönler için renk sembollerini kullanmayı İran'a geldiklerinde öğrendiklerini söylemek pek güçtür.

Ayrıca seçkin Türkolog Omeljan Pritsak da Eski Türkçe ad bilgisine (*onomastic*) dayanarak *kara* üzerinden Türkçe hukuk sistemini özel bir monografiyle incelemiştir. Yazar bu çalışmasında, aynı zamanda kuzey yönünü de bildiren *Kuz Ordu*, *Kuz Uluş*, *Kuz Balık*, *Kara Hoço*, *Kara Korum*, *Kara Balgasun* gibi adları ele almıştır (Pritsak 1955: 252-259).

The Encyclopaedia of Islam'da Kara Deniz maddesini yazan X. Planhol'un de “Karadeniz-Akdeniz çiftinin varlığı bu durumda lehte bir belge değildir. Hepsinden önemlisi, Türklerin gelmesinden önce Kara Deniz'in oradaki tasdiklenmiş varlığıdır.” diye karşı çıktığı (bk. Planhol 1978: 575) Türkçe renk adlarıyla yönleri adlandırma geleneği sanırım çok güçlü bir esastır.

Türkçede *kara deniz* adlandırma geleneğinin bir parçası olarak *ak deniz* ve *kızıl deniz* adlandırması da vardır. Dünya dillerinde Akdeniz'e "kıtalar arası deniz, karalarla çevrili deniz" veya "orta deniz" (İng. *Mediterranean*, Fr. *Méditerranée*, Alm. *Mittelmeer*, Fin. *Välimeri*, Rus. *Sredizemnomorskiy*) biçiminde ad verilmiştir (bk. Webster Dictionary). Bu diller arasından Türkçe kendi adlandırma düzeninin bir parçası olarak kuzeydeki denize "kara" batıdaki denize "ak" ve güneydeki denize de "kızıl" nitelemesiyle renklerden ad vermiştir ve bu üç Türkçe ad da herhangi bir yabancı dilden çeviri değildir.

Fahrettin Çelik daha 1942'de Türk Amacı'nda yayımladığı "Türklerde Dört Yönün Dört Renkle Adlandırılması" başlıklı bir dizi yazıda Eski Türk Yazıtları, Oğuz Kağan Destanı ve Dede Korkut Kitabı gibi Türkçe anıtlarda yönlerin renk adlarıyla nasıl adlandırıldığını tek tek göstermiştir. Yazarın bu arada andığı *Hazar* için Türkmenlerin "Ak Deniz" dedikleri yönündeki kaydı çok ilgi çekicidir. Türkmenlerin kendilerine göre batıdaki denizi böyle adlandırması bizim de konu ettiğimiz Anadolu'nun batısındaki Akdeniz adlandırmasıyla bir bütünlük oluşturmaktadır (bk. Çelik 1942:132-138). Anadolu'nun batısındaki deniz için Türkçede *Ege* adının yayılması Cumhuriyet'ten sonra, 1930'lu yıllarda olmuştur. 1 Eylül 1922 tarihinde Başkomutan Mustafa Kemal Atatürk'ün Dumlupınar Zaferinden sonra, Türk ordularına İzmir yönünü "Akdeniz" diye hedef göstermesi, bu denize "Akdeniz" dediği esas adlandırmayı yansıtmaktadır.

Türk edebiyatının değerli anıtı Dede Korkut Kitabına yansıyan renk kültürünün çok zengin olduğunu da bu arada vurgulamak gerekir (bk. Karabaş 1996; İskenderzade 2007). Burada konu edilen yönleri adlandırmak üzere renk sembolleri kullanımının yanı sıra, renk adlarına Türk kültüründe saygınlık, kutsallık veya uğursuzluk gibi çok çeşitli ifadeler için başvurulduğunu da ekleyelim (bk. Toker 2009).

Eski Türkçe çağında kuzey-güney kavramları için yüzünü güneşe dönmüş bir bakışın esas olduğunu anlayabiliyoruz. Önu doğuya dönük bu bakışın izi, Çağdaş Kazakçada kuzey için sol tarafın (*soltüstik*) güney için de sağ tarafın (*oñtüstik*) anılmasında da vardır. Bunun yanı sıra yine Karadeniz havzasında oluşan bir Kıpçak-Türk yazı dilinde de gün ışığı adlandırmasına bağlı gece ve gündüz ikiliği ortaya çıkmaktadır: Tatarca *tönyak* =gece tarafı "kuzey" ve *könyak* =gündüz tarafı "güney". Yani Tatarlar için kuzey, gecenin, karanlığın yönüdür, güneyse aydınlığın, ışığın.. Bunu, konumuz olan *kara* ve *ak* adlandırmalı yönlerle bağlı denizlerle de birleştirmek mümkündür.

Sonuç olarak Antik Yunan kaynaklarındaki *eukseinos* "konuksever" adlandırmasından sonra *karadeniz* adının verilmesinde Türkçenin katkısını belirten ansiklopedik kaynaklar olduğunu da vurgulamak gerekir (bk. Hendrickson 2008:92).

Gün ışığının da etkisi bulunan bu yön adlandırması, Gabain'in de gösterdiği gibi Türkçenin en eski dil varlıklarına kadar çıkan bir tarihe sahiptir. Türkçedeki *akyazı-karayazı*, *akseki-karaseki*, *akalan-karaalan*, *aktepe-karatepe*, *akhisar-karahisar*, *akdağ-karadağ* ve nihayet *akdeniz-karadeniz* yer adlarının bir bütünlük taşıdığı apaçık ortadadır.

Osmanlıcada kullanılan "şimal" ve "cenup" sözleri yerine Cumhuriyet döneminde üretilen *kuzey* (< *kuz* "soğuk, güneş görmeyen yer") ve *güney* (< *gün* "güneş" bk. tdk.gov.tr "Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü") sözlerinde de bu gün ışığı esaslı yön adlandırmasına bağlı kalındığı anlaşılıyor.

Dolayısıyla söz konusu denizin en son adı, Türkçe verilmiş ve sonra da diğer dillere çevirisi yapılmış olmalıdır. Akdeniz için kendi adlandırmalarına devam eden komşu diller, *Karadeniz* için Türkçedeki adlandırmayı çeviri yoluyla Türkçeden almışlardır, diyebiliriz.

Coğrafi bakımdan “Karadeniz Çevresi” adlandırmasının hangi içeriğe sahip olduğunu göstermek için önce Karadeniz’e kıyısı olan ülkelerin nüfus varlığına bakmak yararlı olabilir:

- Rusya (140.041.247)
- Türkiye (71.517.100)
- Ukrayna (45.700.395)
- Romanya (22.215.421)
- Bulgaristan (7.204.,687)
- Gürcistan (4.615.807)

“**Karadeniz Çevresi**” dediğimiz bölge bu en son rakamlarla toplam 291.294.657 kişilik bir nüfusa sahiptir.

Bu deniz, resmi yüzölçümleri toplam 18. 877. 590 kilometrekareye yayılan devletlerle çevrili haldedir (Rusya:17.075.200 kilometrekare; Türkiye: 780.580 kilometrekare; Ukrayna: 603.700 kilometrekare; Romanya: 237.500 kilometrekare; Bulgaristan: 110.910; Gürcistan: 69.700 kilometrekare). Söz konusu altı ülke içinde Karadeniz havzası ile sınırlandırılmayacak Türkiye gibi Kafkasya, Orta Doğu ve Akdeniz uzantıları da olan veya Rusya gibi aynı zamanda Doğu Avrupa, Orta Asya, Uzak Asya, Buz Denizi ve Büyük Okyanus uzantıları bulunan dev ülkeler de vardır. Ancak bu altı ülkenin coğrafi kimliklerindeki biricik ortaklığı sağlayan da Karadeniz’dir. Bir süre önce ekonomik işbirliği bağlamında örgütlenen bu Karadeniz ortaklığının kültürel bağlamda çok daha fazla incelenmesi gereği de açıkça ortadadır.

Tarihte Kafkaslardan Urallara, İdil boyundan Tuna boyuna uzanan alanın başlıca gücünü oluşturan Türklerin ve öncülerinin buradaki egemenlik süreci, hem bu Karadeniz adı hem de çevresindeki Türk dili yayılımı ile doğrudan ilgilidir. MÖ. VII. yüzyıldan itibaren özellikle yerleşiklerin dillerindeki kayıtlarla izlenmeye başlayan bu kuzeylilerin veya *barbarların* tarihi, binlerce yıl boyunca sosyolojik farkların ürettiği (*bozkırlı-şehirli* vb.) siyasî gerilimleri yansıtırken, MS. II. binden itibaren de Hristiyanlık-İslamiyet esaslı dinî bir çekişmeye konu olmuştur.

İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar=Kıpçaklar, Tatarlar... Nüfus ve coğrafya açısından tarih boyunca büyük bir yayılım gösteren bu kavimler arasında İskit, Sarmat, Hun, Bulgar, Hazar, Tatar gibi siyasi varlıklarını bir imparatorluğa dönüştüren birlikler de olmuştur.

(Amsterdam, 1729 yapımı harita: *Sarmatia et Scythia Russia et Tartaria Europaea*. Kaynak: http://www.raremapsandbooks.com/index.php?main_page=index&manufacturers_id=7).

Dil verilerinin birikimi açısından ise Selçuklu ve devamı olan Osmanlı İmparatorluğu ile Altın Ordu İmparatorluğunu izlemek ve bu bağlamda da *Kıpçakç* ve *Oğuz* lehçelerine odaklanmak gerekir. Her iki Türk lehçesini XIII. yüzyıldan itibaren, devamlılığı olan dil tarihleriyle izlemek mümkündür. Eldeki verilerle birer edebiyat dili olarak izlenen Kıpçakça ve Oğuzca Altın Ordu ve Osmanlı dönemleri boyunca imparatorluk dillerine dönüşmüştür. Burada Karadeniz dolayısıyla özellikle ilgilendiğimiz Kıpçakça, Altın Ordu sonrasında da, Kazan, Kırım ve Memluk devletlerinde bu özelliğini korumuşken, Kazan'ın Rusya Çarlığına egemenliğine girdiği 1552 tarihi itibarıyla bağımsız varlığını yitirmiş, sadece bir edebî dil veya bölgede özellikle XIX. yüzyıldan sonra sübjektif bir kimlik beyanı olarak benimsenecek adıyla *Tatar* toplumunun konuşma dili halinde evrilmiştir.

Kıpçak adı böylece tarihe mal olmuşsa da, biz araştırmalarımızda Çağdaş Kıpçak-Türk Lehçelerini dil özellikleri bakımından birleştirip *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* başlığı altında inceliyoruz. Halen Karadeniz sahillerinden İdil-Ural bölgesine, oradan da Sibiry'a kadar yayılan Bugünkü Kıpçak Türkçesine ait, Sovyet döneminde biçimlenmiş dil bilimsel sınırları bulunan on yazı dili vardır (bk. Öner 1998). Bu Kıpçak lehçelerinin daha küçük topluluklar halinde yaşayan beşi Karadeniz bölgesindedir:

Kırım-Tatar Türkçesi

Karay Türkçesi

Karaçay-Balkar Türkçesi

Nogay Türkçesi

Kumuk Türkçesi

Kırım-Tatar Türkçesi, Kırım'daki 265.000 kişilik Tatar toplumu tarafından konuşulmakta ve yayınlarda kullanılmaktadır. Buna yakın sayıda bir Kırımlı topluluk da 1944'te sürgün edildikleri Orta Asya'da, Özbekistan'da bulunmaktadır.

Karay Türkçesi ne yazık ki hemen hemen ölü dil konumundadır. Yaklaşık 1500 kişilik küçük Karay topluluğu içinde çok azalmış nüfuslarıyla sadece yaşlılardan oluşan bir konuşur grubu vardır ve ana dili gençler tarafından hiç bilinmemektedir. Tarihteki Hazar Devletinin kültür mirasını taşıyan Karaylar Musevidir ve eski yurtları olan Kırım'ın yanı sıra, tarihteki siyasi ilişkiler ve göçler dolayısıyla bugün Polonya'da ve Litvanya'da da yaşamaktadır.

Karaçay-Balkar birleşik adını taşıyan Türk lehçesi, 169.198 kişilik Karaçay ve 104.951 kişilik Balkar toplumu tarafından konuşulmaktadır. Bu iki kardeş topluluk Rusya Federasyonu içinde Karaçay-Çerkes ve Kabardin-Balkar özerk cumhuriyetlerinde, bölünmüş ayrı idari yapılarda yaşamaktadır.

Nogay Türkçesi, Rusya Federasyonu içinde Kuzey Kafkasya'da Don ve Kuban ırmakları arasında 90.666 kişi tarafından konuşulmaktadır.. Nogaylar günümüzde toplu olarak Stavropol Krayı, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti (14.873) ile Çeçenistan ve Dağıstan (38.168) cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar.

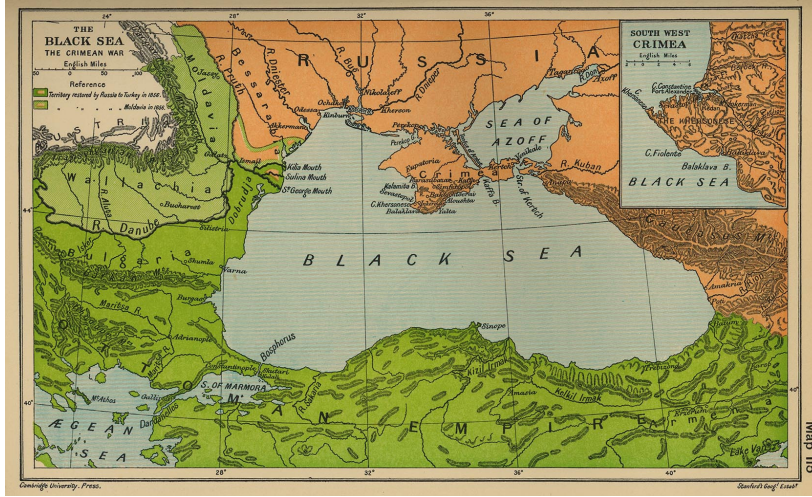
Kumuk Türkçesi 422.409 kişi ile bunlar arasında en kalabalık konuşur topluluğuna sahip lehçedir. Kumukların çoğunluğu (365.804 kişi) Rusya'ya bağlı Dağıstan Cumhuriyeti içinde yaşamaktadır.

Bugünkü Kıpçak Türkçesinin Rusya Federasyonu içlerinde, daha kuzeye doğru, daha kalabalık Türk dili toplulukları ile temsil edildiğini de belirtmek gerekir. Asıl yurtları olan İdil-Ural bölgesindeki Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesi bu Karadeniz çevresindeki Kıpçak lehçelerinin çok yakın dil kardeşlerini oluşturur. Rusya

içinde yaygın durumda yaşayan Tatarlar ve Başkurtlar, 10 milyonu bulan toplam nüfusları ile, tarihî ve kültürel güçleri daha büyük olan Kıpçak-Türk dilli topluluklardır.

Karadeniz Çevresi Türk Dilinin İç Yapısı // Ortak Lehçe Alanları: Oğuz-Kıpçak

Karadeniz'in güney ve batı sahili daha çok Oğuz lehçesine bağlı kavimlerin yerleşimi altındadır. Böylece, Türklerin en eski ve en kalabalık kavimlerinden olan Kıpçaklar ile Oğuzların eski yurtlarındaki komşuluklarını, M.S. ikinci binde Karadeniz merkez olmak üzere sürdürdüğü görülüyor. Bölge tarihindeki bu yerleşime bağlı doğal dil oluşumu dolayısıyla, Karadeniz'in güney sahilindeki Türkçeye **Güney Türkçesi** (Güney-Batı Türkçesi) kuzey sahilindeki Türkçeye de **Kuzey Türkçesi** (Kuzey-Batı Türkçesi) demek mümkün olmaktadır. Ancak bu dil oluşumu bıçakla kesilmiş gibi kopuk tarzda meydana gelmemiştir. Bu nedenle Karadeniz'in güney ve batı sahilindeki Türk ağızları üzerinde Kıpçak etkisini; kuzey ve doğu sahilinde yaygın Kıpçak ağızları üzerinde de Oğuz etkisini görebiliyoruz. Dolayısıyla Karadeniz çevresi, Genel Türk dilinin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin kesiştiği ve ortak kümeler oluşturduğu geniş bir bölgesidir.

(Kaynak: http://www.lib.utexas.edu/maps/historical/ward_1912/black_sea_crimean_war.jpg)

Burada ülkemizin Karadeniz ağızlarındaki Kıpçak etkisini belirtebilmek için yerel ağızlardan derlenmiş dil malzemesini ses olaylarındaki eğilimler bakımından Bugünkü Kıpçak Türkçesi ile karşılaştırmak ilgi çekici olabilir. Böylece etnik damga taşıyıp taşımadığı şüpheli olan sözlerin karşılaştırması yerine, binlerce sözü ilgilendiren birkaç ses olayını değerlendirmek daha uygundur, sanırım.

Örnek olarak Karadeniz ağızlarında kelime içinde sonradan gelişmiş bir *v* sesi sık sık duyulur.

1. Kelime İçindeki -ğ > -v Ses Değişmesi:

Karadeniz Ağız.	<i>dav</i> “dağ”	<i>sav-</i> “sağmak”	<i>avur</i> “ağır”	<i>buzavı</i> “buzağı”
Kırım Türkçesi	<i>dağ</i>	<i>sav-</i>	<i>avur</i>	<i>buzav</i>
Tatar Türkçesi	<i>tav</i>	<i>sav-</i>	<i>avır</i>	<i>bızav</i>
Kumuk Türkçesi	<i>tav</i>	<i>sav</i>	<i>avur</i>	<i>buzav</i>
Karaçay-Balkar Tü.	<i>tav</i>	<i>sav</i>	<i>avur</i>	<i>buzov</i>

Bugünkü Kıpçak Türkçesine ait genel bir özellik olan bu ses değişmesinin, Perşembe, Fatsa ve Ünye'nin tamamında, Terme'nin de doğu köyleri ağızlarında yaygın olduğu, alanda araştırma yapanlar

tarafından belirlenmiştir (bk. Demir 2000: 420): *dav < dağ, bov- < boğ-, sav < sağ, yav < yağ, avurtu < ağartı* “sütlü mamül”, *avla- < ağla-, avula- < ağula-, çavur- < çağır-, yavız < yağız*.

Bunun yanı sıra Karadeniz ağızlarında görülen ince ünlü sözlerin kalın telaffuzunun (arka damaklılaşma) kuzey sahildeki Kırım’a kadar dayandığını belirtmek gerekir. Kırım Türkçesi dışında Bugünkü Kıpçak Türkçesinin başka alanlarında pek görülmeyen bu ilk hecede arka damağa çekme eğilimi, tam aksine Kırım’daki Oğuzca etkisi de olabilir. Ancak kökeni konusunda henüz kesin bilgi sahibi olmadığımız bu durumu, Karadeniz çevresini birleştiren bir dil ortaklığı olarak anabiliriz.

2. Söz Başında k-/g- Komşusu Yuvarlak Ünlülerin Kalınlaşması

Karadeniz Ağız.	Güneş	guzel	gobek	kotü	gorev	kusmuş
Kırım Türkçesi	Gumruk	guzel	gugüm	koteklemek	gonül	kusmek

İstanbul ağzına dayalı gelişen yazı dilimizde *k* ile söylenen şu sözlerin de hem Karadeniz ağızlarında hem Kumuk Türkçesinde *g* ile söylenmesi ilgi çekicidir. Bu ötümlüleşme de Kıpçak alanında bir Oğuz etkisi olabilir veya Oğuzcada söz başında ötümlüleşmeye neden olan alt yapı Kumukçaya da etki göstermiş olabilir. Arap yazılı eski metinlerde izlemenin pek mümkün olmadığı bu gelişmeyi de Karadeniz Çevresi Oğuz-Kıpçak ortaklığının bir örneği olarak kabul etmek mümkündür.

3. Söz Başında k- > g- Değişmesi

Karadeniz Ağız.	<i>gendü</i> “kendi”	<i>gişi</i> “kişi”	<i>göyler</i> “köyler”
Kumuk Türkçesi	<i>gesmek</i>	<i>gişi</i>	<i>gentler</i> “köyler”

Yine Türkiye Türkçesi yazı dilinde *k* söylenen kelime içindeki sesin Karadeniz ağızlarında *g* telaffuzu, Bugünkü Kıpçak Türkçesinde genel bir özelliktir:

4. Söz İçinde -k- > -g- Değişmesi

Karadeniz Ağız.	<i>teşeggür</i>	<i>şegilde</i>	<i>çögerek</i> “çökerek”
Tatar Türkçesi	<i>egin</i> “ekin”	<i>tüger</i> “döker”	<i>tiger</i> “diker”
Kumuk Türkçesi	<i>segiz</i> “sekiz”	<i>töger</i> “döker”	<i>tiger</i> “diker”

Bu ünsüzün içte ötümlüleşmesi arka damakta da vardır:

5. Söz İçinde -k- > -ğ- Değişmesi

Karadeniz Ağız.	<i>fagat</i> “fakat”	<i>çigar</i> “çıkar”	<i>mintıga</i> “muntıka”
Tatar Türkçesi	<i>sagız</i> “sakız”	<i>tıgılmak</i>	<i>agıtmak</i> “akıtmak”

6. Yine Karadeniz ağızlarında belirlenen ç > ş değişmesi, Bugünkü Kıpçak Türkçesinin bir lehçesi olan Nogaycada genel bir özelliktir. Karadeniz bölgesinde Şalpaazarı, Giresun ve Ordu ili ağızlarında yaygın görülen *öşmediler < ölçmediler, uşun < için, gaş- < kaç-, geş- < geç-, uş- < uç-, üş < üç* gibi sözlerin bu özelliği Rize, Kastamonu, Zonguldak, Bartın ve Karabük’te de vardır (Demir 2000: 422). Rusya Federasyonu içinde Dağıstan ve çevresinde yaşayan Nogay Türkçesinde de aynı değişimi gösteren sözler şöyledir: Nog. *şık- < çık-, aş- < aç-, uş- < uç-, üşin < için* (Akbaba 2007: 628).

Sonuç olarak; Karadeniz çevresine çok eski çağlardan beri Türk kavimlerinin yerleşmesi sürecinde, önce bu denizin kuzeyi, sonra da Bizans egemenliğini yüzyıllar boyunca sınırlayan ve nihayet ortadan kaldıran

Türk egemenliği sayesinde de güneyi, etnik açıdan Türkleşmiştir. Orta Çağ'ın büyük imparatorlukları olan *Altın Ordu* ve *Osmanlı* egemenliği dolayısıyla XIII.-XVI. yüzyıllar arasında Karadeniz, bir Türk egemenlik alanı halinde evrilmiştir. Dolayısıyla o çağda, güneyde Oğuz, kuzeyde Kıpçak lehçeleriyle Türk dilinin bu su havzasının her tarafına yayıldığını belirleyebiliyoruz. O yerleşim ve egemenlik olgusuna XVI. yüzyıldan itibaren kuzeyden yayılan Rus İmparatorluğu da katılmıştır. Karadeniz çevresindeki yerel ve küçük diller ise, geneli kaplayan bu Slavca-Türkçe haritasına renk vermektedir. Burada dil boyutuyla gündeme getirilen Karadeniz çevresi ve Karadeniz Türk ağızları işte bu renkli dil mirasının izlerini taşımaktadır. Rumca, Ermenice, Gürcüce gibi tarih boyunca Türkçe üzerinde başat konumu bulunmayan bölgesel dillerden yapılan ve söz varlığı alışverişi ile sınırlı kalan etkileri belirlemek, Karadeniz ağızlarındaki özel söz varlığının tek tek öyküsünü anlatmak köken bilgisine değerli katkılardır. Ancak bölge ağızlarının ses ve biçim yapılarındaki genel ve düzenli değişimleri, Rumca veya Ermenice gibi yabancı bir dilin etkisiyle açıklamak bilimsel tutumu yansıtmaz. Örnek olarak, Doğu Anadolu ağızlarında görülen düzenli ses değişimlerini Farsça veya Arapça etkisiyle açıklamaktansa bölgede dil içi bir eğilim olan Azeri Türkçesini hesaba katmak Türkolojide doğru bir tutum olarak geleneğe dönmüştür. Buna benzer bir dil içi etkiyi aramak yolunda, özellikle değindiğimiz Karadeniz ağızlarında Kıpçak Türkçesi etkileri ise, her yönden ve daha derin incelemeleri gerektirmektedir.

Kaynaklar:

- Akbaba, D. E. (2007), "Nogay Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara: AKÇAĞ 623-678.
- Caferoğlu, A (1994), **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, Ankara:TDK
- Çelik, F. (1942), "Türklerde Dört Yönün Dört Renkle Adlandırılması", **Türk Amacı** (1.-8 sayılar, Birleştirilmiş Tıpkıbasım) Ankara (2009): TDK.
- Decei, A. (1988), "Karadeniz", **İslam Ansiklopedisi**. MEB, C.VI, İstanbul, 238-246.
- Demir, N. (2000), "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri", **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri-I** (24 Eylül-29 Eylül 2000) Ankara, 2007, 417-424.
- Demir, N. (2001), **Ordu İli ve Yöresi Ağızları** (İnceleme-Metinler-Sözlük) Ankara:TDK.
- Demir, N. (2005), **Trabzon ve Yöresi Ağızları**. Ankara: GAZİ
- DS **Derleme Sözlüğü**, XII cilt, Ankara: TDK. [www.tdk.gov.tr].
- Gabain, A. (1968), "Renklerin Sembolik Anlamları" (çev. Semih Tezcan). **Türkoloji Dergisi** III.cilt, 1. sayı, 107-113.
- Grakov B. N. (2006), **İskitler**. Çev. A. Batur, İstanbul: Selenge.
- Günay, T. (1978), **Rize İli Ağızları**, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gumilëv L. N. (2004), **Etnogenez. Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri** (Çev. D. Ahsen Batur) 2. baskı, İstanbul: Selenge.
- Hendrickson R. (2008), **The Facts on File Encyclopedia of Word and Phrase Origins**, Fourth Edit. New York.
- İskenderzade L. A. (2007), "Dede Korkut Hikayelerinin Türk Plastik Sanatlara Yansıması", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı: 17, 319-340.
- Karabaş, S. (1996), **Dede Korkut'ta Renkler**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karahan, L. (1996), **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara: TDK.
- Kasper, H. U. (2009), "The relation between the thalassonym Black Sea and the euxinic environment - a discussion Studia Universitatis Babeş-Bolyai", **Geologia**, 2009, Special Issue, MAEGS – 16, 57-58.

- Korkmaz, Z. (1994), *Bartın ve Yöresi Ağzları*, Ankara: TDK.
- Öner, M. (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*.
Ankara: TDK
- Öner, M. (2007), “Tatar Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun) Ankara 2007: Akçağ, 679-748.
- Planhol, X. (1978), “Kara Deniz”, **The Encyclopaedia of Islam**. New Edition. Edited by E. Van Donzel, B. Lewis and Ch. Pellat. Volume IV, Leiden: E.J. Brill, 575-577.
- Pritsak, O. (1955), “Qara. Studie zur Turkischen Rechtssymbolik”, **Zeki Velidi Togan’a Armağan**, İstanbul, 239-263. [.: Studies in Medieval Eurasian History, London 1981].
- Schmitt, R. (1996), “Considerations on the Name of Black Sea: What can the historian learn from it? Hellas und der griechische Osten”, **Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt**; Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag /hrsg. Von Wolfgang Leschorn. Saarbrücken: SDV.
- Toker İ. (2009), “Renk Simgeçiliği ve Din: Türk Kültür Yapısı İçinde Ak-Kara Renk Karşıtlığı ve Bu Karşıtlığın Modern Türk Söylemindeki Tezahürleri Üzerine”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 50:2 (2009), 93-112.
- Toparlı, R. vd. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Sami, Ş. (1896), *Kâmûsu'l-A'lâm*, Beşinci Cild, İstanbul: “İhran Matbaası.
- Strabon (2000), *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)* Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Vásáry I. (2008), *Kumanlar ve Tatarlar. Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler (1185-1365)* Çev. A. C. Akkoyunlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Webster Dictionary: <http://www.websters-online-dictionary.org/>